

Болат ҚОРҒАНБЕКОВ

Ә.ҚОҢЫРАТБАЕВТЫҢ “АЛПАМЫС БАТЫР”
ЖЫРЫНА ҚАТЫСТЫ ЕҢБЕКТЕРІ

В статье рассматриваются различные частные взгляды, мысли и идеи, касающиеся истории, генезиса и художественности и возникшие в процессе исследования поэмы А.Коныратбаева «Алпамыс-батыр».

Makalede, A.KONIRATBAYEV'in "Alpamiş Batır" ile ilgili araştırmaları sırasında destan olaylarındaki tarihi gerçek, sanat güzelliği ile kökeni doğrultusunda dile getirdiği özel fikir ve düşünceleri tahlil edilmiştir.

Ұлтжанды қазақ зиялыларының көбі қаһармандық жырларды жинаумен, жариялаумен, зерттеумен айналысқан. Бұл шығармалардың құндылықтық мәнінің зор болуымен байланысты олар осы істі еріксіз қолға алған. Халық шығармашылығын тікелей зерттеген ғалымдар батырлық жырларды айналып өтпеген. Қазақ халқының батырлық жырларының құрамында “Алпамыс батыр” жыры өзінің көнелігімен, көпнұсқалылығымен, көркемдік сипаттарымен оқшау тұрады. Бұл жыр қазақтарда, қарақалпақтарда, өзбектерде, татарларда, башқұрттарда, алтайлықтарда жырланады. Кейінгі жылдары аталмыш жырды жеке бір ұлттың еншісіне телігісі келетін, ғылыми қисынға сай келмейтін жасанды үрдістер бой көрсетіп қалып жүр. Осылайша жырды зерттеу ісі саяси сипат ала бастады. Бұл үрдістің нышандары тек қазір ғана емес, сәл ертеректе де байқала бастаған болатын. Сондықтан ұлтжанды ғалымдарымыз тек ғылыми мүдде тұрғысынан емес, осы келеңсіздіктің алдын алу үшін де “Алпамыс батыр” жырын тереңірек зерттеді. Осы қатарда Ә.Қоңыратбаевтың еңбектері елеулі. Ол жыр нұсқаларын зерттеумен ғана емес, жинаумен, жазып алумен де айналысты.

Ғалым 1946 жылы жырдың бір нұсқасын қолжазбадан көшіріп, Тіл және әдебиет институтының фондына тапсырады. Алайда қолжазбаны алғаш хатқа түсірген адамның кім екені, оның кімнен алынғаны белгісіз. Тек қолжазба иесінің Оңтүстік Қазақстан облысындағы Қауыншы деген жерде (бұл жер кейін Өзбекстанның қарамағына өткен) тұрғаны ғана мәлім. Зерттеушілер оны қарақалпақ жырауы Жиёмұрат Бекмұхамедұлы жырлаған нұсқаның қазақшаланған түрі деп есептейді. Мысалы, М.Ғабдуллин мен Т.Сыдықов оны “Жиёмұрат версиясының қазақша нұсқасы” деп атайды [1]. Қолжазба Қауыншы елді мекенінде табылғанымен, оның иесі ол жерге Шәуілдірден көшіп барған болуы мүмкін. Өйткені ғалым өз зерттеуінде бұл нұсқаны “Шәуілдір варианты” деп берген [2]. Жинаушы бұл қолжазбаның Жиёмұрат вариантымен өте ұқсас екенін жақсы білген болуы керек. Өйткені Жиёмұрат нұсқасы бұған дейін 1901, 1922 жылдары Ә. Диваев тарапынан бірнеше рет орысша және қазақша жарияланған болатын. Кейіннен С.Мұқанов Алпамыстың үйленуі жырланатын осы вариант пен батырдың Тайшық ханмен соғысы баяндалатын Ж.Шайхысыламұлы жариялаған

вариантын біріктіріп, 1939 жылы баспадан шығарған [1. 37-38]. Мұның бәрін Ә.Қоңыратбаев жақсы білген. Осылай бола тұра, ол осы белгілі варианттың қазақшаланған нұсқасын ерінбей-жалықпай жазып алған. Бұл жерде белгілі нұсқаны айрықша ыждағаттылықпен жазып алуында екі түрлі себеп бар сияқты. Біріншіден, фольклор табиғатымен жақсы таныс зерттеуші әрбір нұсқаның ғылым үшін құнды болатынын ескерген. Екіншіден, Жиёмұрат нұсқасы туралы айтқан Ә.Диваевтың: “Қолдан жазылған “Алпамыс батырдың” әңгімесін Сырдария облысының Амудария бөлімінің бұрынғы бастығы М.Д.Разгонов біздің қарауымызға жіберген еді, оған рахмет болсын. Оның бер жағында “Алпамыс батыр” хикаясы Сырдария облысы, Төрткөл болыстық қарақалпақ ақыны (жыршысы) Жиёмұрат Бекмұхамед баласы тарапынан жазылған. Бірақ “Алпамыс батыр” шын қазақ халқының өлең жыры болса да (курсив біздікі – Б.Қ.), бұларға қонсы отырған қарақалпақ ақыны тарапынан жазылғандықтан ішінде араб, парсы сөздері көп ұшырасар еді” [3. 5], — деген сөзін тірілтікісі келген болуы керек. Қалай болғанда да ғалым жазып алған жыр нұсқасының мәні зор. Ол арнайы зерттеуді талап етеді.

Ғалым бір кезде жырды кенестік саяси қысымнан арашалап алуға да ат салысты. Өткен ғасырдың елуінші жылдарының басында халық эпостары “зиянды мұра” деп айыптала бастаған тұста “Алпамыс батырға” да қауіп төнген болатын. А.Абдунабиев, А.Степановтар жырдың өзбек нұсқаларын тілге тиек ете отырып, оны “халыққа қарсы, реакциялық шығарма” деп айыптаған еді [4]. Бұның салқыны жырдың қазақ нұсқаларына да тиді. 1953 жылы Алматыда өткен халық эпостары туралы дискуссияда жырдың халықтығы туралы мәселе толыққанды шешілген жоқ. Дискуссия қорытындысы жырға: “Алпамыс” эпосы қазақ тілінде, қарақалпақ, өзбек және басқа тілдерде де кездеседі. Бұл эпостың қазақ тіліндегі жазба түрі өте аз. Олардың көпшілігі Оңтүстік Қазақстан және Оңтүстік Шығыс Қазақстанда кездеседі. Дегенмен эпостың бұл түрлерінің басқа халықтардағы түрлеріне қатынасы осы күнге дейін зерттелген жоқ, мұның өзі “Алпамыс” эпосының әлеуметтік мәнін анықтауға кедергі болып келеді” [5] — деп екі ұштылау баға берген. Ә.Қоңыратбаев осы кезде батылдық көрсетіп, көптеген халық жырларының қатарында “Алпамыс батырдың” да нағыз халықтық шығарма екенін дәлелдеген мақала жазды [6], жырды толық ақтап алуға елеулі үлес қосты. Ғалым жырдың жиналуы мен саяси тұрғыдан ақталуына септігін тигізіп қана қойған жоқ, оны ғылыми тұрғыдан зерттеді де.

Қазақ фольклорын үнемі түркология мәселелерімен сабақтастыра зерттейтін ғалым “Алпамыс батырдың” да көне түркі мұраларымен жанасатын тұстарын әрдайым көрсетіп отырған. Әсіресе, оның “Қорқыт ата кітабындағы” Бамсы Бәйрек жөніндегі тараумен тығыз байланыстылығына назар аударады. Тіпті Бамсы Бәйрек туралы жырды “Алпамыстың” ертерек хатқа түскен нұсқасы ретінде көрсетеді. Мұны зерттеушінің: “Байбөрі баласы Бәміш” жырын біз бүкіл оғыз эпосының орталығындағы тұрған сюжет дейміз. Оғыз ұлысының құралуы Алпамыстан басталып, соның өлімімен

аяқталады” [7], – деген сияқты сөздерінен аңғарамыз. Ғалым “Алпамыс батырдың” тарихилығы мен пайда болуын анықтауда да осы “Бамсы Бәйрек туралы жырды” негізге алады. Ол жырдың пайда болған кезеңін оғыз заманы деп [7. 115], ал Сыр бойын жырдың туған ортасы деп есептейді [2. 131]. Ал тарихи Алпамысты Бамсы Бәйрекпен бір деп есептейді және оны нақты тарихи тұлға ретінде көрсетеді. Бұған зерттеушінің: “Қазанның баласы Аруз шығыстың көшпелі тайпаларын жақтап, Алпамысты өлтіреді” [7. - 144] немесе: “Қызылорданың батысында Баршын өзені бойында Баршын мазары бар, онда 8 әйелдің моласы бар. (...) Бетінде алты шымылдық (кілем) суреті, қасында шикі кесектен соққан, құлап қалған мазар бар (оң босағада). Бұл Бәмсінің өз мазары болса керек. Сонда 8 мола Бәміштің 7 қарындасы мен әйелінің бейіті болмақ” [7. 172-173], – деген сөздері дәлел бола алады. Бұл кезде В.М.Жирмунскийдің “Алпамыс батыр” туралы көлемді зерттеуі [8] жарияланған болатын. Онда “Алпамыстың” шығу төркінін VI-VIII ғасырлардағы түркі қағанаты кезеңіне алып барады. Мұны Ә.Қоңыратбаев жақсы білген. Солай бола тұра, ол бұл ойлармен келіспейтіндігін тың пікір айтуымен аңғартады. Ә.Қоңыратбаев пікірі қазақ эпостарының тарихилық сипатының айқын екенін көрсетеді. Бірақ оның тарихилық жөніндегі түсінігінің тарихи мектеп өкілдерінің ұстанымынан басқа болғаны байқалады. “Қобыланды”, “Алпамыс” жырларын сөз еткенде кейбіреулер оны белгілі бір тарихи кезеңдерге ғана кептейді және эпос геройларын тарихи адамдарға ұқсатады. Енді біреулер қай сюжетте қандай сарын бар, ол қай заманға кетеді деудің орнына сюжеттің туған кезі мен қайта жырланған дәуірін шатастырады. Ертегі, эпос талай рет қайта әңгімеленіп, тайпа диалектісінен халық тіліне өтіп отырған. Ортақ сюжеттің бір сыры осында. Бірақ эпос төтелей тарих емес” [7. 86], – дейді ғалым. Бірақ Ә.Қоңыратбаев зерттеулерінен оның эпос тарихилығына жіті үнілетінін аңғарамыз. Жырдың пайда болған мезгілі мен мекенін саралай келе, ғалым оны тайпалық эпос деп есептеген [7. 228]. Ол қазақ эпосын жанрлық түрлерге жіктегенде “тайпалық эпос” деп өзі атаған түрге “Алпамысты” да жатқызған [2. 133]. Жырдағы Жиделі Байсын атауын Бейжин, Бейшин топонимдерімен байланыстыруы да [2. 76-77, 81] бұл мәселені одан әрі тереңдете зерттеуге жол ашып тұр.

Ғалым “Алпамыс батыр” жырының мифологиямен, өзге фольклорлық жанрлармен, көне наным-сенім түрлерімен байланысын да сөз еткен. “Қазақ эпосындағы нанымның бастысы – шаманизм”, – дей келіп, оған жырдағы Алпамыстың аузынан айтылатын “Ай, ер Домбай, ер Домбай” деп басталатын жырдың бақсылар сарынымен сабақтастығына назар аударады [7. 42-43]. Енді бірде жырдағы мифтік элементтер мен образдардың бар екенін айта отырып, оны бергі тарихи дәуірлер тудырған эпикалық туындылардан басты ерекшелігі етіп көрсетеді [2. 130]. Сондай-ақ туындыдағы көне белгілердің бірі болып саналатын наным-сеніммен байланысты фольклор түрлеріне де тоқталған. Мыстанның Тайшықтың түсін жоруын осының мысалы қатарында атап өтеді [7. 66]. Зерттеуші осындай ерекшеліктерін айту арқылы жырдың

көне сипаттарын ашса, кейінгі замандардағы көркемдік өңдеулердің айғағы боларлық белгілерді де назардан тыс қалдырмаған. Мәселен, жырдағы диалог пен монологтардың молдығы ондағы психологизмді күшейтсе, бұл кейінгі көркемдік өңдеулердің нәтижесі екені белгілі. “Монолог тұсында эпос геройдың ішкі дүниесін ашады. Баяндау бұл міндетті атқара алмас еді. Қазақ эпосында монолог көп жайда баяндаудан көбірек. (...) Бұл белгі “Алпамыс” жырында да бар. Сөйлету – қазақ эпосының ғажап табысы” [7. 91-92], – дейді ол.

Ә.Қоңыратбаев “Алпамыс батырдың” көркемдік ерекшеліктеріне де біршама көңіл бөлген. Ол, әсіресе, көп ғалымдар назар аудара бермейтін өлең өлшемдеріне ден қояды. “Алпамыс батыр” жырындағы бармақ өлшемінің ерекше түрлеріне тоқталады. Халық аузында “түрікпен күйі” деп аталатын 12 буынды өлең өлшемін талдай келіп, “Түркімен күйі жазбаға бейімделген түркі өлшеулерінің ең ескі түрі” [7. 138-139], – деген қорытынды жасайды.

Ә.Қоңыратбаев “Алпамыс батыр” жырының едәуір зерттелгенінен жақсы хабардар бола тұра, оны әлі де жан-жақты қарастырудың қажет екенін айтады. “Жырдың көптеген түркі тілдес халықтарға ортақтығын ескере отырып, оны түп-тура ортаазиялық сюжет деп алуға болар еді. Мұның бәрі, әрине, тереңірек зерттеуді қажет етеді. Қазақ фольклористикасы “Алпамыс” жырына қатысты өзінің тиянақты тұжырымын әлі айтар деген ойдамыз” [7. 131-132], – дейді ол. Бұл пікір ғалымның жырдың бұрынғы зерттелуіне қанағаттанбағанын көрсетеді. Бұл істі зерттеушінің өзі де қолға алғысы келген болуы мүмкін. Бірақ мұндай көлемді зерттеуді жазудың сәті түспеген сияқты. Дегенмен жоғарыда тоқталған мысалдарымыз сияқты жалпы қазақ эпосы мәселелерінің арасында айтып өткен пікірлерінен басқа, “Қазақ фольклорының тарихы” атты оқу құралында жырға арнайы талдау жасағаны да бар. Мұнда ол жырдың варианттары туралы қысқаша мәлімет береді, “Одиссея”, мен “Қорқыт ата кітабының” кейбір тарауларының үндестігін, шаманизм белгілерінің молдығын айтады. С.Аққожаев варианты негізінде басты кейіпкерлер бейнесіне талдау жасайды. Жырдың көркемдік ерекшеліктері мен өлең құрылысына тоқталады [2. 160-173]. Бірақ бұл талдау студенттерге арналғандықтан, ғалым тың ойлар айтуды мақсат етпеген сияқты.

Ғалымның өзі ескергендей, “Алпамыс батырдың” зерттелетін жақтары әлі көп. Оның зерттелуінде Ә.Қоңыратбаев пікірлерінің басшылыққа алатын тұстары жеткілікті. “Ә.Қоңыратбаевтың эпос жөніндегі ізденістеріне тән өзіндік бірнеше ерекшелік байқалады. Олар: қазақ жырларын тек ұлттық шеңберде алып қарамай, түркі-монғол халықтарының эпикалық тәжірибесімен салыстырып отыратындығы, еңбектерінде қоғамдық ғылымдардың (тіл, тарих т.б.) жетістіктерін пайдалана білетіндігі, байқаулары мен тұжырымдарын батыл ұсына алатындығы. Осындай қасиеттері ғалымның кітаптары мен мақалаларына қызғылықты сонылық сипат дарытады” [9.32], – дейді белгілі эпостанушы-ғалым Р.Бердібай.

Ә.Қоңыратбаев еңбегінің бұл ерекшеліктері “Алпамыс батырға” қатысты айтылған пікірлерінен айқын көрінеді. Ол жырдың тарихилығына, генезисіне, көркемдігіне қатысты тосын ойлар айтқан. Бұл ой-пікірлердің көбі жырдың алдағы уақыттағы зерттелуіне жаңаша бағдар берері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Фабдуллин М., Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. А., 1972, 152 б.
2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. А., 1991, 160 б.
3. Диваев Ә. Ардақты оқушыларға // Батырлар. VI бөлім. Ташкент, 1922.
4. Абдунабиев А., Степанов А. Об эпосе “Алпамыш” // Правда Востока. 1952, 29 январь; Литературная газета. 1952, 12 февраль; Абдунабиев А., Степанов А. Под флагом народности // Звезда Востока. 1952, N2 с. 79-87.
5. Қазақ эпосы жөніндегі дискуссияның қорытындысы // Әдебиет және искусство. 1959, N8, 114 б.
6. Қоңыратбаев Ә. Сынның сырқаулары // Қазақ әдебиеті. 1956, 3 февраль.
7. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. А., 1987, 166 б.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974.
9. Бердібаев Р. Қазақ эпосы (жанрлық және стадиялық мәселелер). А., 1982,

RESUME

Bolat Korganbekov (Turkistan)
Works by A.Konyratbaev on “Alpamys Batyr” zhyry.

The article deals with the works by A.Konyratbaev, his opinion about “Alpamys Batyr”, its historical meaning, genesis and expressiveness.